

کندوکاوی پیرامون ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس

خواست قلبی هر انسان آزاده‌ای، مخالفت با وقوع جنگ است؛ اما واقعیت نشان داده است که تا زمینه‌های تاریخی جنگ پابرجاست، همچنان بیم وقوع جنگ دیگری می‌رود. پس در کنار روحیه حل دائمی زمینه‌های وقوع جنگ، شایسته است که سلحشوری‌ها و ازجان‌گذشتگی‌های مردان و زنان در خلال وقوع جنگ‌ها ثبت شود تا طمع تحمیل شرایط، با زنده بودن روحیه ظلم‌ستیزی و مخالفت با زورگویی، در دشمن خفه شود.

ادبیات داستانی جنگ، می‌تواند یکی از مشخص‌ترین وجوه ثبت تاریخ باشد؛ اما مبانی این گونه ادبی، هنوز ناشناخته و نامشخص است و در تعاریف نیز اختلاف نظر وجود دارد. از این رو، نگارنده در کتاب حاضر به منظور تشریح چهارچوب نظری و مفاهیم اولیه ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس، به کندوکاو پیرامون این گونه ادبی پرداخته و ابعاد مختلف آن را از دیدگاه صاحب‌نظران داخلی و خارجی، در قالب گفتگوهایی بررسی کرده است. وی با مجزاً کردن بخش‌هایی از هر گفت‌وگو و طبقه‌بندی آنها، هر مبحث را ذیل عنوانی مرتبط بررسی نموده و با اعتقاد به تقسیم‌بندی موضوعی داستان، در پی آن است که وجوه تمایز این گونه ادبی را در میان گونه‌های دیگر بررسی نماید.

کتاب با بخشی مستقل، به منظور آشنایی با طرح پژوهش حاضر آغاز شده و در آن مباحثی چون بیان مسئله و اهمیت پرداختن به این موضوع، پرسش‌های تحقیق، فرضیه‌ها، روش تحقیق و شیوه جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آنها و موانع و پیشینه تحقیق مطرح شده است. نویسنده ذیل عنوان «توضیح مسئله و اهمیت موضوع» خاطر نشان ساخته است که پرداختن به جنگ ایران و عراق، به معنای پرداختن به تاریخ و هویت تاریخی کشور است؛ چراکه درگیری‌های رسمی بین دولت صفوی و عثمانی در زمان شاه اسماعیل و سلطان سلیم، با جنگ چالدران (۹۲۰هـ ق/ ۱۵۱۴م) آغاز شد و این تاریخ، سرفصل روابط تاریخی و حقوقی دولت‌های منطقه محسوب می‌شود. پس

کوثر علی‌زاده*

* کندوکاوی پیرامون ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس.

* دکتر محمد حنیف؛ محسن حنیف.

* چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، بنیاد حفظ

آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۸۸.

از آن، پرسش‌هایی را طرح نموده است که مخاطب از طریق مطالعه کبیت کتاب، به پاسخ آنها رهنمون شده و به تحلیلی از تعریف ادبیات داستانی جنگ یا دفاع مقدس، و وجه اشتراک و افتراق آن با دیگر گونه‌های داستانی جنگ، تاریخچه و پایه‌های پژوهشی آن در ایران، و سیر تحول و آسیب‌شناسی این گونه ادبی دست خواهد یافت.

از آنجا که پژوهش عمیق درباره ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس، از پیشینه‌ای طولانی در ایران برخوردار نیست، نویسنده ضمن بررسی برخی کتاب‌ها و مقالات، اساس مباحث کتاب را گفت‌وگوهای هدف‌دار با ده‌ها نویسنده ایرانی و غیر ایرانی قرار داده و به تطابق و جمع‌بندی نظرات آنها پرداخته است. وی به رغم بودن نسبی موضوع و عدم تمایل برخی از نویسندگان به اظهار نظر، که از موانع تحقیق در این زمینه بوده، سعی نموده است از طیف‌های مختلف ادبی، نمایندگانی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌ها بیابد.

در پایان این بخش به برخی از منابع، به همراه معرفی اجمالی آنها اشاره شده است که می‌توان از آنها به عنوان پیشینه این پژوهش نام برد؛ از جمله، فرهنگ داستان‌نویسان ایران، فهرست داستان‌های کوتاه درباره جنگ تحمیلی، چهار اثر از محمدرضا سرشار، از پرکارترین نویسندگان و محققان این حوزه، با عنوان‌های نیم‌نگاهی به هشت سال قصه جنگ، منظری از ادبیات داستانی پس از انقلاب، ورود نویسنده به داستان و خروج شخصیت‌ها از آن، و در مسیر تندباد گزیده ۱۰ سال داستان‌نویسی در انقلاب اسلامی، سه کتاب از تندرو صالح در حوزه فرهنگ و نقد ادبیات داستانی به نام‌های نسل باروت، جنگ از سه دیدگاه شخصیت‌پردازی در داستان‌های کوتاه دفاع مقدس و ...

فصل اول کتاب به چهارچوب نظری و مفاهیم اولیه اختصاص دارد و مباحثی از این دست را در بر می‌گیرد: تعریف ادبیات داستانی جنگ، تاریخچه داستان جنگ و دفاع مقدس، پایه‌های پژوهشی آن در ایران، سیر تحول ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس و آسیب‌شناسی این گونه ادبی.

نویسنده در «تعریف ادبیات داستانی جنگ» به طرح این سؤال پرداخته است که در ارتباط بودن کدام یک از عناصر داستانی با جنگ می‌تواند یک اثر داستانی را به طور مطلق در زمره داستان‌های جنگی قرار دهد؟ موضوع و درون‌مایه، بی‌رنگ و الگوی حوادث، زمان، مکان و فضا، یا گفت‌وگو و لحن؟ سپس با تحلیل نمونه‌هایی از آثار جنگی، آنهایی را که مطلقاً جنگی هستند و آثاری را که این ویژگی را ندارند، بررسی کرده است. در ادامه، نظرات پژوهشگر مصری، غالی شگری، در کتاب ادب مقاومت درباره تعاریف مختلف در این زمینه مورد بحث قرار گرفته است.

داستان جنگ، مقاومت، پایداری و داستان دفاع مقدس، از جمله اصطلاحاتی است که توسط برخی داستان‌نویسان برای این گونه ادبی به کار می‌رود. پاسخ به این سؤال که آیا هر یک از این عنوان‌ها می‌تواند اصطلاح مناسبی برای تمامی داستان‌های جنگ ایران و عراق باشد و ویژگی خاص این جنگ را نشان دهد یا نه، مبحث کلیدی بخش دوم این فصل است. نویسنده در ادامه، در بحث از تاریخچه داستان جنگ و دفاع مقدس، ضمن اشاره به منظومه‌های حماسی جهان، به نقل از محمدرضا سنگری و حسن میرعابدینی، نخستین

شعر دفاع مقدس و اولین داستان دفاع مقدس را معرفی نموده است. بخشی دیگر از این فصل اختصاص دارد به پایه‌های پژوهشی جنگ و دفاع مقدس در ایران، که از اساسی‌ترین مباحث داستان‌نویسی جنگ محسوب می‌شود؛ چراکه آنچه باعث تمایز داستان جنگ ایران با داستان جنگ دیگر کشورها می‌شود، باید در ساختار، مضمون، درون‌مایه و مفهوم داستانی با پایه‌هایی از فرهنگ ایرانی، خود را نشان دهد. نویسنده با اشاره به حماسه‌های دینی - ملی، قصه‌های عامیانه رزمی، رمان‌های تاریخی، منابع تاریخی، خاطرات، زندگینامه‌ها، آرشیوهای صوتی و تصویری مستند، پژوهش‌های نظامی، فرهنگ‌ها و منابع دیگر، به عنوان سرچشمه‌های ناب فرهنگ ملی - مذهبی ایران، پایه‌های پژوهشی داستان جنگ و دفاع مقدس را معرفی نموده است.

در بخش دیگری از این فصل، سیر تحول ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس بازگو می‌شود. نویسنده ضمن طرح دیدگاه صاحب‌نظرانی چون منوچهر اکبرلو و ابراهیم حسن‌بیگی درباره صعود یا افت این گونه ادبی خاطر نشان می‌سازد: «داستان جنگ و دفاع مقدس طی سال‌های بعد از جنگ دچار تحولات وسیعی شد [...] اما در مجموع می‌توان ادعا کرد که این گونه ادبی به سیر صعودی خود ادامه داده است و همین کنش‌ها و واکنش‌های هیجانی می‌تواند در تقویت هرچه بیشتر پایه‌های آن مؤثر باشد» (ص ۶۱). پایان بخش این فصل، آسیب‌شناسی ادبیات داستان جنگ و دفاع مقدس است که هدف از آن، شناخت پیرایه‌ها و دمیدن روح نوزایی و سرزندگی در این گونه ادبی است. طرح دیدگاه‌های لچس، نویسنده آمریکایی، در زمینه تهدیدهای عمده داستان‌نویسی جنگ، و نیز نظرات نویسندگان ایرانی، از جمله رضا نجفی، علیرضا کمری، محمدرضا بایرامی و فیروز زوزی جلالی، مباحث این بخش را تشکیل می‌دهد. برای مثال، به اعتقاد نجفی، آسیب‌های ادبیات پایداری دو دسته‌اند: اول، آسیب‌هایی که جنبه عمومی دارد و احتمال وارد بودن آن آسیب‌ها بر گونه‌های دیگر ادبیات وجود دارد، و دوم آسیب‌هایی که ویژه ادبیات پایداری است. در ادامه، شرح این دو دسته و راه‌های برون‌رفت از این آسیب‌ها بیان شده است.

فصل دوم، که به دیدگاه‌های نویسندگان و صاحب‌نظران ایرانی اختصاص دارد، بخش اعظم کتاب را در بر می‌گیرد. عمده مسائلی که در این گفتار مورد بحث قرار گرفته‌اند، از این قرار است:

آغاز داستان جنگ و دفاع مقدس، تعریف داستان جنگ و دفاع مقدس، جنگ و ادبیات غیر جنگ، علل پیدایش داستان جنگ، بازتاب جنگ در آثار داستانی، قالب‌ها، نگاه‌ها و زیرگونه‌های داستان جنگ و دفاع مقدس، داستان جنگ و دانشگاه، جایگاه ادبیات جنگ و دفاع مقدس در ادبیات معاصر، کودکان، نوجوانان و داستان جنگ و دفاع مقدس، نقد ادبی و داستان‌های جنگ و دفاع مقدس، اقتباس از داستان جنگ و دفاع مقدس، الگوهای داستان‌های دفاع مقدس، آسیب‌شناسی ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس، سفارشی‌نویسی و داستان دفاع مقدس و زمینه‌های جهانی شدن داستان دفاع مقدس. درباره «داستان آغازین جنگ و دفاع مقدس»، که بحث نخست این فصل را تشکیل می‌دهد، نکته اصلی، احتساب یا عدم محاسبه قصه‌های حماسی، افسانه‌های رزمی و به طور کلی، ادبیات عامه و کهن رزمی، به عنوان داستان

جنگ است. اگر ادبیات حماسی و رزمی در نظر گرفته نشود، باید از قرن هجدهم و با آغاز داستان‌نویسی نوین، به سابقه جهانی داستان جنگ نگریست. نویسنده در این بخش با اشاره به نخستین رمان جنگی ملی، آراء و دیدگاه‌های صاحب‌نظرانی چون علیرضا محمودی، ابراهیم حسن‌بیگی، مصطفی رحماندوست، کامران پارسی‌نژاد، مهرداد ترابی‌نژاد، مصطفی جمشیدی، سمیرا اصلان‌پور، علی‌اصغر شیرزادی و رضا نجفی در زمینه آغاز داستان جنگ در جهان و آغاز داستان دفاع مقدس در ایران و پیشینه تاریخی آنها را بررسی کرده است.

در بخش بعدی، تحت عنوان «تعریف داستان جنگ و دفاع مقدس»، خاطر نشان ساخته است که «به نظر می‌رسد صاحب‌نظران هنوز به تعریف مشخص و فراگیری از این اصطلاح نرسیده‌اند و یا برخی، داستان جنگ یا دفاع مقدس را در انواع رایج رمان [...] قابل اطلاق می‌دانند» (ص ۹۹). سپس به ارائه دیدگاه‌های سایر نویسندگان درباره این گونه ادبی و انواع تقسیم‌بندی‌ها از لحاظ موضوع و مضمون پرداخته است. به اعتقاد عده‌ای از صاحب‌نظران، چون جنگ تحمیلی خصوصیات منحصر به فردی داشته است، لذا داستان آن نیز باید منحصر به فرد باشد؛ به همین دلیل، از اصطلاح ادبیات داستانی دفاع مقدس استفاده می‌کنند. برخی دیگر نیز معتقدند که دفاع، مقدس است و نسبت تقدس به داستان، مانع نقد آزادانه آن می‌شود.

بخش دیگر این فصل به تقسیم‌بندی موضوعی ادبیات اختصاص دارد و نویسنده در این بخش سعی دارد با اشاره به نظرات سایر نویسندگان، به چند سؤال عمده در این باره پاسخ دهد: وجه تمایز داستان جنگ با داستان غیر جنگی، چگونگی نمود این تفاوت‌ها در تمامی عناصر داستانی، قائل شدن به مرزی مشخص بین ادبیات داستانی دفاع مقدس با دیگر گونه‌های داستانی و اعتبار تقسیم‌بندی داستان به گونه‌های مختلف. وی در پایان این بخش به جمع‌بندی نظرات پرداخته است.

علل پیدایش داستان جنگ، مبحث دیگری است که در این بخش همراه با ذکر دیدگاه‌ها بررسی شده و از مهم‌ترین علل خلق داستان جنگ، پیوند عمیق این پدیده شوم با تاریخ و زندگی بشری دانسته شده است. به نظر می‌رسد زیاده‌طلبی‌های انسان، همواره تئور جنگ در جهان را گرم خواهد کرد و لاجرم داستان جنگ به عنوان گونه‌ای پویا به حیات خود ادامه خواهد داد. در مبحث بازتاب جنگ در آثار داستانی نیز اکثر نویسندگان و صاحب‌نظران ایرانی بر این باورند که داستان‌نویسان نتوانسته‌اند عظمت جنگ را در آثارشان انعکاس دهند و برای این امر دلایلی را نیز ارائه داده‌اند. مبحث دیگر این بخش به قالب‌ها، نگاه‌ها و زیرگونه‌های داستان جنگ و دفاع مقدس اختصاص دارد که در آن به بررسی دیدگاه‌های افرادی چون مسعود کوثری، قاسمعلی فراست، احمد غلامی، فتح‌الله بی‌نیاز، جواد جزینی، علیرضا محمودی و ... پرداخته شده است.

جایگاه ادبیات جنگ و دفاع مقدس در ادبیات معاصر و معرفی نویسندگان و داستان‌های برجسته جنگ در ایران و جهان، از دیگر سرفصل‌های این بخش است.

در ادامه، مبحث دیگری تحت عنوان «کودکان، نوجوانان و داستان جنگ و دفاع مقدس» مطرح شده است که در آن، جز مصطفی رحماندوست، بقیه

صاحب‌نظران، نوشتن از جنگ را حتی در این زمان، برای این گروه سنی ضروری دانسته‌اند.

در ادامه، مباحثی درباره سیر تحول ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس، نقد ادبی این گونه ادبی، اقتباس از داستان جنگ و دفاع مقدس، الگوهای آن و آسیب‌شناسی این حوزه بر پایه آراء و دیدگاه‌های صاحب‌نظران بررسی شده است. به اعتقاد نویسنده، آسیب‌شناسی، یکی از پُرطرفدارترین عناوین این سلسله مباحث است و در آن، هر نویسنده و صاحب‌نظر به نکته‌ای توجه داشته است که دیگران از آن غافل بوده‌اند و از آنجایی که در بحث آسیب‌ها، بسیاری سفارشی‌نویسی را به عنوان یک آسیب جدی معرفی کرده‌اند، بخشی مجزا به این مبحث اختصاص یافته است. اینکه آیا سفارشی‌نویسی فرایندی مطلوب است و در مجموع به نفع ادبیات دفاع مقدس خواهد بود یا خیر از جمله سؤالات کلیدی این فصل است.

پایان بخش این فصل از کتاب به زمینه‌های جهانی شدن داستان دفاع مقدس اختصاص دارد و از جمله عوامل اثرگذار بر آن از دیدگاه نویسندگان و صاحب‌نظران ایرانی، اینها ذکر شده است: گستره کم‌نفوذ زبان فارسی، ترجمه نشدن فنی آثار برجسته، بی‌توجهی به بازار نشر و توزیع در خارج کشور، بی‌توجهی به مسائل بومی دفاع مقدس، تقلید از مسائل عمومی و جهانی و به حاشیه راندن موضوعات خاص و بومی، عدم معرفی آثار ترجمه‌شده در دیگر کشورها و ...

فصل سوم کتاب به دیدگاه نویسندگان و صاحب‌نظران غیر ایرانی اختصاص دارد. هر قسمت از این فصل تحت یک عنوان نام‌گذاری شده است که برخی از آنها با عنوان‌های فصل پیشین مشابه است و در هر بخش نظرات هر نویسنده به همراه معرفی اجمالی آنها آمده است. با مطالعه این بخش، مخاطب فارسی‌زبان با نظرات اندیشمندان و نویسندگان حوزه ادبیات داستانی جنگ در دیگر کشورهای جهان آشنا خواهد شد. در بخش نخست، مبحثی تحت عنوان «تقسیم‌بندی و تعریف ادبیات داستانی جنگ»، با دیدگاه صاحب‌نظرانی چون خدر امان گلایف، استفان استارک، استفان پاچکو، مردخای روشوالد، استوارت رابینز، رینالدز کلی، ماری ویگلیانته، سوزان کاماتان، ربکا کوپلند، دیوید ژوزف لچنس، رابرت ای. هگل و ری فارادی نلسون بررسی شده است. سایر مباحث بررسی شده در این فصل بدین قرار است:

داستان جنگ و دیگر گونه‌های ادبی، درباره وجه تمایز ادبیات جنگ با دیگر گونه‌های ادبی، نامه‌ای دیگر داستان جنگ، داستان جنگ و استناد تاریخی، زیرمجموعه‌های داستان جنگ، داستان‌های برجسته جنگ، کودکان و داستان جنگ، آسیب‌شناسی داستان‌نویسی جنگ، داستان جنگ و سفارشی‌نویسی و داستان جنگ و دانشگاه‌ها.

گفتنی است نویسنده برای فراهم آوردن این فصل، با بیش از ۵۰ نویسنده غیر ایرانی مکاتبه نموده است که برخی از آنها از موضوع، اعلام بی‌اطلاعی کرده‌اند؛ بعضی فرصت همکاری نداشتند و حدود یک‌چهارم آنها پاسخ‌هایی به پرسش‌های مطرح‌شده داده‌اند که گزیده پاسخ‌های آنها عرضه شده است.

پی‌نوشت

* دانشجوی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات فارسی